

УДК: 94(=163.41)

ISSN 2217-5687

СРПСКЕ СТУДИЈЕ SERBIAN STUDIES

Књ. 6, 2015 / Vol. 6, 2015

Београд
2015.

УДК: 322:271.222(497.11)(560)"1788/1830"
271.222(497.11)-282.5(560)"1788/1830"
271.222(470)-282(497)"1788/1830"

Рад примљен: 01. 09. 2015.
Рад прихваћен: 15. 09. 2015.

Јелена Н. Радосављевић МА
историчар
jelenaradosavljevic60@gmail.com*

БОГОСЛУЖБЕНА КЊИГА, ДАРИВАЊЕ И ОТКУП У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ (1788–1830)

Апстракт: У раду су анализирана питања куповине, даривања и откупа православних богослужбених књига на подручју које је насељавао српски народ у Београдском и Босанском пашалуку. Простор ове две административне јединице био је захваћен ратовима и устанцима, па су поменуте појаве овде биле најприсутније, и разликовале су се од прилика у суседним областима. Хронолошки оквир истраживања је време од почетка последњег аустро-турског рата 1788. године, до стварања аутономне Кнежевине Србије 1830. Објашњен је начин куповине богослужбених књига и указано је на путеве њиховог допремања. Посебна пажња усмерена је на њихове приложнике. Разматрано је и питање пљачкања и спаљивања књига током уништавања православних храмова које је предузимала османска војска. Истакнут је значај откупа књига из руку османских војника који су их запленили, њиховог враћања у обновљене храмове, или поклањања локалним парохијским црквама.

Кључне речи: Османско царство, Русија, Срби, православље, устанци, богослужбена књига, даривање, откуп.

* * *

Продаја, куповина, даривање и откуп богослужбене књиге у наведеном периоду, имали су важну улогу у опремању православних храмова како неопходним мобилијаром, тако и у школовању свештенства. Трговци

¹ Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја „Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку“ (Ев. бр. 177011), који се реализује у Балканолошком институту САНУ.

су богослужбену књигу продавали не само у намери да њом снабдеју православне поданике Османског царства, већ и да на томе зараде. И купци су били различити: неки су књиге куповали ради даље препродаје, што је довело до раста њихове цене, а основни мотив им је била зарада, док су други то чинили са намером да их приложе одређеним црквама или манастирима. Посебно важан чин био је откуп богослужбене књиге из руку османских војника који су их опљачкали, палећи цркве и манастире у ратним временима. Цена коју су за књиге плаћали откупљивачи била је онолика колико је онај ко ју је запленио одредио, а то сигурно није било мање од првобитне куповне цене. Сем тога, за књигом се морало и трагати, како би била откупљена и враћена, што је стварало додатне тешкоће.

Пушјеви бојослужбене књиге

Османско освајање српских области знатно је отежало набавку православних богослужбених књига. Штампарска делатност није трајно заживела на том простору, па су књиге углавном умножавањем преписивањем или набавком из иностранства.² Преписивачка делатност временом је постала готово једини начин умножавања богослужбених књига српскословенске редакције у Османском царству, а центри ове делатности били су манастири Рача³ у 17. и Студеница у 18. веку.⁴ Један од примера преписивачке делатности био је и манастир Гомионица, у коме су средином 18. века живели монаси којима је тај посао био основно задужење. Међу њима су најпознатији били јеромонаси Неофит и Силвестер, из чијег пера потиче већина записа на гомионичким књигама. Јеромонах Силвестер је преписао и роман о Александру Великом, као књиге о кнезу Лазару Хребељановићу и о Милошу Обилићу.⁵ Преписивање као вид умножавања

² Изузетак су мање, преносиве штампарије, у којима су књиге штампане на српскословенском језику, али је њихова делатност била краткотрајна. Такве штампарије су се налазиле у Рујну, Горажду, Мркшиној цркви, Скадру. Н. Радосављевић, *Православна црква у деоградском њашалуку 1766–1831, ујрава Васељенске њајријаршије*, Београд, 2007, 291; М. Пешикан, *Лексикон српскословенској шћамјарсћива*, Пет векова српског штампарства 1494–1994, раздобље старословенске штампе XV–XVII в, Београд 1994, 92–98, 149–150, 177–179, 183.

³ С. Игњић, *Манасћир Рача*, Ужице, 1997, 23; Н. Радосављевић, *нав.дело*, 291.

⁴ Студенички архимандрит Константин је у том периоду између осталог са старијих предложака преписао *Хронике Ђорђа Бранковића* и *Зборник живијија*. Д. Медаковић, *Манасћир Сјуденица у Историји српској народа*, Зборник Матице Српске за историју 55(1997), 16–17.

⁵ Љ. Шево, *Манасћир Гомионица*, Бања Лука, 2002, 33, 91.

књига одржало се и у 19. веку, о чему сведоче бројни записи који почињу речима: „сију књигу преписа“.⁶

Та преписивачка делатност није могла да подмири потребе свештенства за богослужбеном књигом, па је њихова набавка из иностранства постала уобичајена. Руски штампари су већ током 17. века штампали своја издања имајући у виду несташицу књига у јужнословенским земљама.⁷ Сем тога, уобичајена пракса монаха неких српских манастира била је да у Русију одлазе по милостињу, где би, поред новца и материјалних добара, добијали и богослужбене књиге.⁸ Године 1765. руска царица Катарина Велика је указом одобрила да се далматинском епископу Симеону Кончаревићу, који је боравио у Русији, дају црквене књиге за православне словенске вернике. Тада је 17 књига је послато у њено име Требињском и Тројичком манастиру (Света Тројица код Пљеваља), као и манастирима Пива, Житомислић и Рмањ.⁹ И записи на многим другим црквеним књигама сведоче о путовањима српских монаха у Москву, одакле су их донели. У једној богослужбеној књизи из манастира Ћелије код Ваљева, сачуван је запис који гласи: „године 1788. архимандрит Софроније Маленовић донео је једну књигу из Москве града“.¹⁰ Године 1793. јеромонах Стефан Вучетић донео је типик из Москве у манастир Ластву.¹¹ У манастир Гомионицу је тридесетих година 18. века из Москве стигло дванаест *Месечних минеја* и један број других књига.¹² И српска црквена лица из Хабзбуршке монархије су из Русије добијала књиге, што се посредно одражавало и на већински

⁶ У Историјском Архиву Ужица налази се *Последованије молебна*, рукописна књига која је у неком од овчарско-кабларских манастира настала 1825. Преписана је од Христофора Јовановића Молера према раније насталој рукописној књизи манастира Милешеве, која је била „твореније Митрофана јеромонаха“. *Последованије молебна (Молийвеник са Громовником)*, Историјски Архив Ужице, Фонд *Рукойисне књије и делови сѣтарих шѣтамѣаних књија*, кут. 2, инв. бр 2. У овчарско-кабларским манастирима у овом периоду била је развијена и делатност корицења и повезивања књига. Р. Николић, *Зайиси овчарско кабларских монаха*, Зборник радова Народнoг музеја XXVII (1997), 199.

⁷ М. Павић, *Историја српске књижевности барокној доба, XVII и XVIII век*, Београд, 1970, 63.

⁸ Јеромонах Симеон из манастира Савине је 1772. године донео књиге из Русије, где је сакупљао милостињу. Стеван Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, Сарајево 1922, 184. Године 1758, током посете Русији, студенички монаси су од руског Светог синода тражили црквене књиге. Нагласили су да се у њиховом манастиру оне из Русије већ увелико користе, али да им треба још књига да би могли ваљано да врше службу. Исто, 150.

⁹ Исто, 93.

¹⁰ Љ. Стојановић, *Сѣтари српски зайиси и најѣйиси II*, запис 3597, 279.

¹¹ Исто, запис 3659, 294.

¹² Љ. Шево, *Манастир Гомионица*, 31.

део народа који је остао под османском влашћу.¹³ Из Русије нису доношене само богослужбене књиге, већ и оне световног садржаја. Тако су се у библиотеци архимандрита Хаџи Рувима Нешковића нашле и *Историја Пејра Великаго* и *Историја Росијскаја, оикуда Руси*.¹⁴

Руске штампане књиге предвиђене за продају по јужнословенским пределима, преношене су до Хабзбуршке монархије, а затим даље до Османског царства. Велика потражња за њима довела је и до стварања трговачких компанија које су продавале иконе и богослужбене књиге из Русије.¹⁵ Пример те активности биле су „Компанија Четири Московска“¹⁶ и компанија Сергеја Васиљевича Бутурлина.¹⁷

Трговином књигама бавили су се и Срби.¹⁸ Један од њих, „књигопродавац Викентије“ из Ваљева, продао је 1797. године Хаџи Рувиму Нешковићу, архимандриту манастира Боговађа, четири руска минеја за 20 златника.¹⁹ И у другим књигама се могу пронаћи записи који потврђују да су купљене од сличних „књигопродаваца“. Такав је случај са *Минејем* купљеним 1799. године за манастир Рачу.²⁰ Књиге су куповане 1806. године и у манастиру Свете Тројице код Пљеваља, у Сарајеву 1811. од Хаџи Јове Димића и у Бијељини од „књигопродавца Томе“. Изван Османског царства књиге су се могле набавити у местима попут Новог Сада, Сремских Карловаца и манастира Кувездин. У устанничкој Србији књиге су продавали Доситеј Обрадовић (1810), као и „сарајлија Петар“ и његов син (1813).²¹ Продавци књига су због природе свог посла често путовали. Биографија једног од њих, у којој је наведено где се све кретао набављајући књиге, уклесана је

¹³ Стеван Димитријевић, *нав. дело*, 62, 72. С. Долгова, Е. Иванова, А. Турилов, Т. Суботин Голубовић, *Архивска грађа руских збирки*, Москва-Србија, Београд-Русија, документа и материјали, Том 1, документ 162, 397.

¹⁴ Н. Радосављевић, *нав. дело*, 294.

¹⁵ М. Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, приредио В. Ђокић, Загреб, 2012, 129; И.Н. Шабатин, *Русско-сербские церковные отношения, Очерки из истории русско-балканской дружбы во Христие*, Журнал Московской Патриархии 4 (1949), 41.

¹⁶ Н. Радосављевић, *нав. дело*, 292.

¹⁷ М. Павић, *нав. дело*, 64.

¹⁸ Османско царство и Хабзбуршка монархија контролисали су продају књига из иностранства на својој територији. Љ. Дурковић Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, Београд, 1963, 27.

¹⁹ Н. Радосављевић, *нав. дело*, 294.

²⁰ М. Филиповић, *Сѣтари српски зайиси и наййиси из североисточне Босне*, Споменик САН 99 (1951), запис бр. 68, 70–71.

²¹ Љ. Дурковић Јакшић, *нав. дело*, 27.

1808. године на надгробном споменику у манастиру Шишатовац.²² Прву књиговезачку радњу у Београду отворио је Григорије Возаровић 1827. године, а ускоро је уз њу основао и књижару, у којој је било и књига на страним језицима.²³

Руске богослужбене књиге су у српске манастире доспевале и даривањем руског двора.²⁴ У њима су се често могла наћи и јеванђеља окована златом²⁵, сребром²⁶, као и црквени предмети, такође дарови руског двора.²⁷ У манастиру Житомислић монаси су чували минеј са следећим записом: „године 1717. од рођења Христова, Петар руски цар поклони ову свету књигу у српску земљу манастиру Житомишлићу, а донесоше је Гавро и Михајло, синови Илије Милорадовића“.²⁸ У манастиру Озрен запис на Требнику штампаном у Москви показује да је та књига била дар руског цара Александра I.²⁹

Руска богослужбена књига је доношена и из словенских манастира на Светој Гори (Хиландар, Пантелејмон, Зограф) као и из Свете Земље. Из тог правца, који се назива и „левантски пут“³⁰, углавном су је доносили свештеници и монаси који су ишли на ходочашћа, а потом се враћали назад у српске манастире. Тако је Хаџи Рувим Нешковић оставио запис у коме се каже да је „ходил во свјатиј Јерусалим на поклоненије в лето 1785, одакле је донео от Јерусалима 5 књиг“³¹. Године 1797. у манастир Боговађу дошао је монах Серапион из Хиландара, одакле је донео „книги 12 *Минеја*, и *Триода* оба... и *Лейшурѣију кијевску* и *Велики ѿребник* и *Аѿосѿол*, *Јермолоѣију*,

²² „Пред спудом сим мраморним Стефанович лежит, Петар имја јему бист, аште кто знати желит. Рожден в граде земунском близ Дунава реке и чрез цели живот свој препроводил веке, по чужим крајам света на далеко ходил, и от туду за цркве кнѣге он привозил; бил он в Москве, Херсон и в Петербург, в Кијев, Јасах, Букуришт и на рец Буг. И пространство всег света требует презрети. У хиљаду осам сто и лета осмаго, скончанијем живота пјатдесјат пјатаго, ијула 13 престави се“. Љ. Стојановић, *нав. дело*, Београд, 1903, запис 3891, 343.

²³ Љ. Дурковић Јакшић, *нав. дело*, 30; Исти, *Књига о Глиѿорију Возаровићу*, Београд, 1995, 15–16.

²⁴ Ј. Вујић, *Пушешесѿвије ѿо Србији*, Горњи Милановац, 1999, 53.

²⁵ Исто, 64.

²⁶ Исто, 76.

²⁷ Исто, 79.

²⁸ А. Гиљфердинг, *нав. дело*, 55.

²⁹ Запис гласи: „Сија књига Требник посло цар Александар да се у њу гледа, из ње изгледа, попови и ђакови и прегледају“. М. Филиповић, *нав. дело*, запис бр. 56, 70.

³⁰ Н. Радосављевић, *нав. дело*, 293.

³¹ *Жиѿиѿа [свѣих], Сѿари Завѣй, Нови Завѣй, Беседе Свѣѿој Јована Злаѿиѿоусѿој и Посланице Свѣѿој аѿосѿола Павла*. Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 3706, 303.

два *Окѣоика, Паѣ[е]рик кијевски*“.³² Још један запис Хаџи Рувима из 1802. сведочи да му је књигу *Правило сербскиј ѣросветѣиѣеј* поклонио „брат Јосиф Хиландарац“.³³ Хаџи Јосиф Хиландарац, родом из села Љутице на северном ободу Ужичке нахије, приложио је и манастиру Боговађи једну богослужбену књигу, коју је вероватно са собом донео архимандрит Хаџи Рувим Нешковић.³⁴ Манастиру Ломница је монах Теодосије Хиландарац је 1825. године поклонио *Ирмолоѣију*.³⁵

До православних Срба у Османском царству долазиле су и књиге настале у штампаријама Васељенске и Јерусалимске патријаршије, чији транспорт није био ометан државном границом.³⁶ Ипак, они су, због језичке баријере, углавном користили књиге писане на словенском језику, па су ова издања, штампана најчешће на грчком, била ретко купована.³⁷ Набављане су и књиге штампане у Хабзбуршкој монархији и другим немачким земаљама, као и у Венецији.³⁸ Оне су такође штампане на црквенословенском језику. Издања штампана у Бечу и Будиму такође су била заступљена у ризницама српских манастира.³⁹ Током друге половине осамнаестог века, стизале су и књиге штампане у Римнику у Влашкој под редакторством епископа арадског Синесија Живановића.⁴⁰ Пракса штампања словенских књига у Влашкој

³² Све наведене књиге су „кијевскога или московскога печата на велико коло“. Исто, запис 3730, 310.

³³ Исто, запис 3788, 323.

³⁴ Б. Маринковић, *Хаџи Рувим ѣре целине, ѣре смисла* 2, Ваљево, 1990, запис 100/A, 295.

³⁵ М. Филиповић, Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*, Споменик САН 101(1951), 137.

³⁶ Штампарија Јерусалимске патријаршије постојала је у Јашију, у Молдавији, где су се књиге нешто слободније штампале. St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968, 382.

³⁷ И поред тога што су, након укидања Пећке патријаршије 1766. године, митрополити на том простору били углавном Грци, грчки језик није наишао на ширу примену у богослужењу међу српским становништвом, нити се на томе из Патријаршије превише инсистирало. О томе опширније: Р. Детрез, *Не ѣѣрсяѣ ѣѣрци, а ромеи да бѣдаѣѣ*. Православната културна общност в Османската империя, 15–19 в., София, 2015, 122–148.

³⁸ Више о штампаријама у Хабзбуршкој монархији, Венецији, Влашкој и немачким земљама видети: Димитрије Руварац, *Шѣамѣарије за Србе у XVIII веку*, Јавор, лист за забаву, поуку и књижевност 9, XXII (1893), 283–285.

³⁹ У *Збирци сѣаре и реѣке кѣиѣ* Историјског архива у Ужицу налази се *Молебни канон свѣѣом великомученику Сѣѣфану краљу Дечанском* штампан 1803. и *Псалѣиѣр* штампан 1822, оба издата у Будиму. А. Бабић, *Збирка сѣаре и реѣке кѣиѣ истѣиѣјскоѣ архива у Ужицу*, Ужички зборник 22 (1993), 315.

⁴⁰ Синесије Живановић рођен је у Сент Андреји 1711. Монашки чин примио је у манастиру Раковцу на Фрушкој Гори 1737. Од 1744. до 1745. био је администратор Епархије темишварске. Од 1751. до смрти 1768. био је епископ Арадске епархије. Д. Руварац, *Ексарх Синесије администѣаѣѣѣѣр ѣѣмишварске ѣѣархије*, Архив за историју српске православне

настављена је и током деветнаестог века.⁴¹ Издања из Венеције углавном су долазила преко Хабзбуршке монархије или из јадранског приморја.⁴² Цркви у селу Пауне код Ваљева је 1792. године дариван *Осмојласник* штампан у Венецији у ћирилској штампарији Грка Теодосија Јањинског.⁴³ Библиотека манастира Боговађа такође садржи једно *Четворојеванђеље* на грчком језику, настало у Венецији.⁴⁴ Осим тих најприсутнијих издања, сачувани су и примерци књига који су доспели из немачких држава. Тако се у манастиру Рача нашао *Годишњак* (*Βίβλος Ενιαύσιος*), књига штампана на грчком језику у Лајпцигу 1761. године.⁴⁵ Све иностране штампарије штампале су богослужбене књиге према руским узорима, уз веома ретка издања која су се конкретно односила на српске светитеље. Издања за српско тржиште била су заправо нешто измењене и прилагођене руске књиге.⁴⁶

Честа појава било је преношење богослужбених књига из Босанског у Београдски пашалук, и обрнуто. О томе сведочи запис на књизи *Посни џириод* из цркве у селу Петница код Ваљева. У њему се наводи да је књига припадала „попу Симеону“ из „Старовлашке нахије“, и да је „от Босне у Србију приведе началнику сербском Георгиј Петровичу поп Симо и брат его поп Али[м]пије“.⁴⁷ И ученици који су се за свештенике школовали изван родних места, често су куповали и доносили у завичај књиге. Тако су кандидати за свештенике из Осата у источној Босни ишли на школовање у пограничне области Београдског пашалука, близу реке Дрине, а по повратку су са собом доносили и богослужбене књиге.⁴⁸

Карловачке митрополије 2 (1912), 187; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветијој до двадесетијој века*, Београд-Подгорица-Крагујевац, 1996, 456.

⁴¹ *Служба и жијије акадистџилија*, црквена књига штампана у Букурешту 1828. године на црквенословенском језику. *Служба и жијије акадистџилија*, Букурешт 1828, 11/Х, Народна библиотека Ужице.

⁴² Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, 153.

⁴³ Исто, 151.

⁴⁴ Исто, 150.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ А. Бабић, *нав. дело*, 305.

⁴⁷ М. Ђоровић Љубинковић, Р. Љубинковић, *Петница*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, западна Србија, Београд, 1953, 136. У овом случају појам *Босна* који се помиње мора се посматрати административно, а не географски, јер је тада Старовлашка нахија била у саставу Новопазарског санџака, који је у оквиру Босанског пашалука постојао од 1790. до 1817. Х. Шабановић, *Босански пашалук, њосџанак и ујравна подјела*, Сарајево, 1959, 234.

⁴⁸ Теодосије, парох факовићки, *О сѣаринској књизи коју можемо назвати Зборник бесједа или слова ѡрејодобној ова нашејо јеврема Сирина*, Дабробосански источник, лист за црквено-

Записи на појединим примерцима богослужбених књига указују на њихов дуг пут до храмова у којима су сачувани. Такав пример је *Триод*, штампан у Москви у време царице Катарине Велике 1777. године, који се чува у цркви у Рипњу.⁴⁹ Како је ова црква подигнута 1820. године, може се претпоставити да та књига није све време била у некој књижарској радњи до изградње рипањске цркве.⁵⁰ Неки записи на маргинама, у којима се помиње чак и време када је француски краљ Луј Филип био у Галицији, указују на то да је књига можда била у неком од православних храмова у Хабзбуршкој монархији. Сигуран помен рипањске цркве у њој датира тек из 1843. године. У том запису се не наводи име свештеника, али се помиње реченица *од 1848. у Београду*, што можда говори о томе да је свештеник те године прешао у Београд и понео књигу са собом. Следећи запис, који је оставио Милутин Поповић, свршени богослов из Градишта, настао у Београду 1863, сведочи да је те године књига враћена рипањској цркви.⁵¹ Књиге су мењале власника и храм и на локалном нивоу. Записи на једном руском *Служебнику* из ваљевског краја указују да се он крајем 18. века прво налазио у селу Бајевац, потом у манастиру Степања 1804. године, да би коначно остао у манастиру Боговађа.⁵² Сличан је пример *Октоиха* повезаног и Бијелом Пољу 1769, у чијим записима се види да је променио три различита власника–свештеника и на крају се нашао у околини Сјенице.⁵³

Приложници

У времену материјалне оскудице, прилози за храмове у раду, новцу, деловима црквеног мобилијара, а посебно у књигама, били су од великог значаја. Даривало се када год је приложник био у могућности, али највише током обнове и изградње храмова. Црквене ствари дариване су за покој

просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини, VII-3 (1893), 125.

⁴⁹ *Триод*, Москва 1777, Ризница цркве у Рипњу.

⁵⁰ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском њашалуку 1766–1831, ујрава Васељенске ѡѡријаршије*, 420.

⁵¹ Запис гласи: „Милутин Поповић, свр[шени] богослов из Градишта, окр[уг] Пожарев[ачки] присни друг и пријатељ твој Панто Поповићу, сети га се кад год ову књигу у руке узмеш. У Београду, 19. децембра 1863“. Милутин Поповић је, очигледно, књигу вратио рипањској цркви. Панто Поповић је био угледни рипањски свештеник.

⁵² *Служебник*, Москва 1780, Библиотека Српске Патријаршије, II II 32917.

⁵³ *Октоих*, Библиотека Српске Патријаршије, II II 30580.

душе умрлим рођацима и пријатељима⁵⁴ као и за здравље живих у породици, чија су имена набрајана у записима.⁵⁵ Приложници су се називали „криторима“, без обзира на то шта су и колико приложили.⁵⁶ Дешавало се и да криторство једног храма постане и породична традиција.⁵⁷ Богатији хришћани, углавном трговци и занатлије, као и угледни људи из села, даривали су многе цркве у свом завичају, али и у местима и земљама кроз које су путовали.⁵⁸ Остало становништво давало је прилоге према својим могућностима, као и завештања за душе умрлих и за здравље живих.⁵⁹ Тамо где је било прилике за развој трговине и занатства, и еснафи су давали прилоге црквама.⁶⁰ Чланови сарајевских трговачких еснафа су, на пример, својим прилозима богато даривали Хиландар.⁶¹

Приложници су се на књигама најчешће потписивали само личним именом, често додајући испред и „раб божији“⁶² и „благословени

⁵⁴ М. Филиповић, *нав. дело*, запис бр. 56, 70.

⁵⁵ На *Молишвенику* који се чува у Историјском Архиву Ужица налази се запис: „Сије Евангелије воскресно откупи Алекса Даниловић за 60 гроша своме дому за здравље и за вечни спомен своме...“ *Молишвеник*, Историјски Архив Ужице, Збирка Рукописне књиге и делови старих штампаних књига, кут. 2, инв. бр. 3. *Цвејник*, Будим, 1793, Народни Музеј Ужице, Збирка старе и ретке књиге, инв бр. 2397.

⁵⁶ У грађењу и обнови цркава учествовали су сви слојеви тадашњег српског, претежно аграрног друштва. На првом месту то су били угледни људи из локалне заједнице, оборкнезови и кметови, затим свештеници и монаси, као и занатлије и трговци, који се крајем 18. века почињу приметно издвајати као посебна, имућнија група људи. Н. Радосављевић, *Црква брвнара у Сечој Реци, друго, доуњено издање*, Ужице, 2012, 70.

⁵⁷ Такав пример је породица Тупајић, која је 1812. године даровала цркви брвнари у Сечој Реци царске двери. Приложништво су наставиле и нове генерације, па је почетком 20. века нова зидана црква у Сечој Реци добила на дар Царске двери од исте породице. Исто, 76.

⁵⁸ Сарајевски трговац Димитрије Ристивојевић био је познат као приложних „по свем приморју где је било српске цркве“. Трговац Хаџи Јово Дучић Витковић завештао је 1707. имовину бројним манастирима од Фрушке Горе, затим црквама и манастирима у Босанском и Херцеговачком санџаку, као и Патријаршији у Пећи. Љ. Шево, *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878*, 48. Два трговца приложили су Јеванђеље храму у Тремошници у Босанском пашалуку, „себи за здравље и дечици за напредак њихове трговине“. М. Филиповић, *нав. дело*, запис бр. 86, 72.

⁵⁹ Иако су приложници често били имућнији људи, то није увек било правило. У Сарајеву је, тако, забележен пример да је 1708. године старица, која је била робиња у муслиманској кући, уз захвалност сарајевској цркви приложила сребрно кандило. Љ. Шево, *нав. дело*, 46.

⁶⁰ Имућни трговци у Босанском пашалуку понекад су отварали „школе за читање“, углавном у већим насељима (Тузла, Приједор, Травник). Т. Ковачевић, *Ојис Босне и Херцеговине*, Београд 1879, 23.

⁶¹ Љ. Шево, *нав. дело*, 47.

⁶² Запис на једној књизи сачуваној у Горажду из 1795. године гласи: „откупи раб божији кир Милутиновић у цркву горишку при реци Сопотнице“ Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 3696, 302.

ктитор“.⁶³ Изузетак су личности као што су сеоски кнезови или руски владари, чије је име записивано са титулом. Приложници су често били и монаси⁶⁴, који су прилагали књиге које су сами преписали или повезали.⁶⁵ Књиге, које су дариване за душу покојних и здравље живих чланова породице, а „на службу Богу и светој обитељи“⁶⁶, садрже и набројана имена оних за чије се здравље прилажу.⁶⁷ Тако су настали и неки породични поменици. Свештеници и монаси поклањали су књиге и једни другима, остављајући у њима записе са именима дародавца и примаоца, са посветом „за спомен на Свете тајне“, или слично. Један занимљив запис, који је 1782. забележио Хаџи Рувим Нешковић, говори о даривању књиге и о размени једне књиге за другу између црквених лица, уз новчани додатак од 86 гроша.⁶⁸ И те књиге су коришћене у богослужбене сврхе, иако су биле лични поклони, а не дариване храмовима.⁶⁹ Када је књига дарована, на њој је записивано име цркве или манастира, као и датум даривања, уз нагласак да она мора остати у власништву цркве којој је поклоњена, да се не сме отуђити и променити власника.⁷⁰ За оне који би однели књигу често

⁶³ У манастиру Степања код Ваљева, приложник који је даровао књигу у спомен својим покојним родитељима Недељку и Неранци, потписан је као „благословени ктитор Петар Неделкович“. М. Ђоровић Љубинковић, Р. Љубинковић, *Степања*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, западна Србија, 112.

⁶⁴ Такав пример је запис у ком се наводи да је један јеромонах приложио књигу манастиру Гомионици 1793. године. Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 3660, 294; Хаџи Рувим, архимандрит манастира Боговађа даровао је године 1800. оковано и позлаћено јевађеље манастиру Рачи. Ст. Игњић, *нав. дело*, 58.

⁶⁵ Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 3758, 315; запис 3789, 323; запис 4049, 372; „Сију књигу повеза Николае Стојанович от места Белога Поља близу реке Лим 1769.“, *Окѣиох*, Библиотека Српске Патријаршије, II П 30580.

⁶⁶ Ст. Игњић, *нав. дело*, 67.

⁶⁷ Један запис из ужичког краја наводи да је оборкнез Димитрије Кнежевић даровао 1794. године *Псалтире* и *Саландар* себи и жени Љепосави у спомен, као и осталој родбини коју редом набраја. Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 3682, 298.

⁶⁸ „Игумен именом Филотеј приде о[д] [Х]ерцеговине о[д] манастира Коси[је]рева и дарова Минеј на малоје коло мње, попу Рафаилу, пароху баболучкому. Паки донесе мње сеј минеј празнички владика Јоаким, те аз дадох мали Минеј, дарованија мње преподобним о[т]цем Филот[е]јем, и 86 гроша, те узех всеј Цвјетослов.“ Б. Маринковић, *Хаџи Рувим њре целине, њре смисла I, записи са коменѣарима (1777–1790)*, Ваљево, 1989, 67.

⁶⁹ Исто, запис 3615, 283; запис 3698, 302; запис 3788, 322.

⁷⁰ Власници књига били су манастири, цркве или појединци, свештена лица или верници. То је на књигама бележено кратким записима „Сија светаја, божественаја, душеполезна книга, „сије светоје јевангелие манастира/цркви“ (Довоље, Ђелије, Добрићева, Гомионице, Рмња итд) или „Сија књига свештеника, попа, јеромонаха, раба божијег“. Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 4031, 369; запис 3661, 294; запис 3698, 302; Р. Пилиповић, *Манасѣир Рманѣ*, Бања Лука-Босански Петровац, 2008, 48.

је писано упозорење, попут оног „да му Света Тројица на Страшном суду буде супарница, а тко је само сакрије, сакри му се срећа од њега“⁷¹ или „кој би однио да му се одсијеку руке“⁷² Међутим, и поред тога књиге су често одношене из цркава и завршавале су на удаљеним местима.

Записе на дарованим књигама бележили су писмени свештеници и монаси, јер већина приложника то није била.⁷³ Због бројности прилога, свештеници су у посебне свеске бележили дарове. Тако су од 1812. године у цркви у Сечој Реци код Косјерића сви прилози бележени у *Књигу за уписивање прилога цркви сјечоречкој*.⁷⁴ У исте сврхе је служио и *Леттопис* цркве у Рипњу.⁷⁵

Када је реч о обнови храмова и њиховом даривању, током постојања устаничке државе, почиње да се издваја слој богатијих људи, углавном устаничких старешина, који су учествовали у томе. Међутим, тек након Другог српског устанка 1815, број приложника и вредност прилога се значајно увећава, посебно по стварању Кнежевине Србије 1830. године. До тада су многе цркве су биле обновљене или изграђене, али у почетку нису биле снабдеване потребном опремом, па ни богослужбеним књигама. Тада је један од највећих приложника био кнез Милош, који је често даривао храмове. Тако је цркви Светог Петра и Павла код Шапца даровао Јеванђеље оковано сребром и позлаћено⁷⁶ а цркви манастира Враћевшница два таква јеванђеља.⁷⁷ У певници цркве Светог Ахилија у Ариљу Јоаким Вујић је видео велики број књига,⁷⁸ које је приложио један од оборкнезова Ужичке нахије, Јован Мићић. У цркви у Бранковини чувају се два требника, чији приложнички записи говоре да их је даровао оборкнез Алекса Ненадовић.⁷⁹ У том периоду међу приложницима се налазе срески писари, учитељи⁸⁰,

⁷¹ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и наѣйиси V*, запис 8258, 157.

⁷² М. Филиповић, *нав. дело*, запис бр. 97, 73.

⁷³ Н. Радосављевић, *Црква дрвѣна у Сечој Реци*, 60.

⁷⁴ *Књига за уписивање прилога цркви сјечоречкој*, Ризница цркве у Сечој Реци.

⁷⁵ *Летопис рипањске цркве* нестало је 1998.

⁷⁶ Ј. Вујић, *нав. дело*, 166.

⁷⁷ Исто, 186.

⁷⁸ *Триод, Пенѣикосѣар, Празнични минеј, Јермолоѣју, Осмојласник* итд.

⁷⁹ Ј. Вујић, *нав. дело*, 112.

⁸⁰ У цркви Светог великомученика Георгија у Ужицу се још увек служи из *Пенѣикосѣара* штампаног 1795. у Москви. У овој књизи налази се запис који гласи: „Сију књига зовома Пентикостар купи Стево, новцем и трудом Милутина Будимировича, наставника славено[...]. Ужице 1831.“ *Пенѣикосѣар*, Ризница цркве Светог великомученика Георгија у Ужицу.

трговци, занатлије⁸¹, војници. По завршетку школовања и ђаци су своје богослужбене књиге углавном поклањали црквама.⁸² Већински, сеоски део православног становништва, активно је учествовао у изградњи и снабдевању храмова потребним предметима. Први приложници обнављаних храмова били су управо мештани села у којима су се цркве налазиле.⁸³

Међу дародавцима богослужбених књига су били и руски племићи⁸⁴, влашки кнезови, па чак и руски цареви.⁸⁵ Један од таквих примера је Требник који је руски цар Александар I (1801–1825) даривао манастиру Озрен.⁸⁶ И руски конзули у српским крајевима даривали су манастире. Тако је руски конзул Безобразов поклатио је игуману манастира Завала више књига, међу којима и Амбросијев *Увод у Нови и Сѣтари завей*.⁸⁷

Цена књиге разликовала се у зависности од тога о ком издању се радило и како је оно било опремљено. Мање књиге, штампане на обичном папиру и скромно повезане биле су јефтиније, док су богато илустрована и луксузно опремљена Јеванђеља великог формата, окована племенитим металима, била знатно скупља. Њих није увек могао да купи појединац, већ су се дародавци понекад удруживали да би то остварили. Тако је, на пример, *Јеванђеље* купљено од стране неколико појединаца 1795. године за манастир Рачу, плаћено 150 гроша.⁸⁸ Примера групног даривања књига има пуно, управо због лоших материјалних околности. Тако су два верника из села Непричава код Ваљева набавила 1774. године *Нови За-вей* за манастир Степању, при чему су обојица даровали по пет гроша и откупили књигу сваки за своје здравље.⁸⁹ Сличан догађај је забележен у Памбуковица код Уба, где су два мештанина заједно купила *Велики Тре-*

⁸¹ Цркви у Светих Архангела Михаила и Гаврила у Севојну припадници кујунџијског еснафа даровали су књигу *Окѣоих*. М. Ђоровић Љубинковић, Р. Љубинковић, *Севојно*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, западна Србија, 146.

⁸² Н. Радосављевић, *нав. дело*, 83.

⁸³ Исто, 70.

⁸⁴ Занимљиве податке пружа *Синодик* манастира Студеница у који су се уписивали руски кнезови, бојари и козачки атамани као приложници. Ту се наводе породице Лопухин, Черкаски, Пожарски, Прозоровски, Пушкини, Писареви, Салтиков и други. М. Кашанин, М. Чанак Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд, 1986, 236.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Љ. Шево, *Православне цркве и манастѝри у Босни и Херцеговини до 1878. године*, 104.

⁸⁷ М. Окиљ, *Манастир Завала*, Бања Лука, 2010, 34.

⁸⁸ Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска мѝтрополија 1739–1804*, 154.

⁸⁹ М. Ђоровић Љубинковић, Р. Љубинковић, *Сѝејања*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, западна Србија, 110.

бник за цркву, поделивши трошкове.⁹⁰ Црква у Севојну била је даривана *Окѡихом* који су купила четири верника за здравље својих породица.⁹¹

Не само куповина и прилагање књига, већ и њихово оправљање и повезивање, били су цењен приложнички чин. Тако је на маргинама и почетним странама књиге записивано „сија књига обнови се“⁹², „повеза се“ или „повезах је аз раб божји“. Запис на једној *Лиѡурѡији* нађеној у цркви у Калудри, чија се ризница тренутно чува у Гусињској цркви, гласи „Сију божественују Летургију повеза аз грешни [в] Хр[и]сту раб Вуле Стојановић у Гусињу 1824, фебруара 8“.⁹³ Дешавало се и да књигу која је у лошем стању верници однесу у манастир да се повеже, и да плате трошкове тог рада.⁹⁴

Књига у времену страдања

У времену ратова и устанака, у којима су учествовали православни Срби, цркве и манастири су паљени и пљачкани од османске војске⁹⁵, па су остајали не само без кровова и зидова, већ и без црквених сасуда и богослужбених књига.⁹⁶ Негде се једва познавало место где је био олтар⁹⁷, а неки храмови су били потпуно срушени.⁹⁸ Описујући светиње Босне и

⁹⁰ Исти, *Памбуковица*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, западна Србија, 138.

⁹¹ Исти, *Севојно*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, западна Србија, 146.

⁹² Такав запис налази се у руском Јеванђељу приложеном цркви у Севојну, где је забележено да је књигу обновио *Јован Појовић Даскал*. *Јеванђеље*, Народни музеј Ужице, *Збирка старе и рејке књије*, 2383.

⁹³ *Лиѡурѡија*, 18. век, Ризница цркве у Калудри, Гусиње.

⁹⁴ Један запис говори о томе да су хришћани сакупили новац за повезивање *Пенѡикосѡара*: „однесе паре што скупише и књига повеза се.“ Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 8668, 273.

⁹⁵ Записи из овог периода говоре да су цркве и манастири у ратним приликама (у овом случају последњем хабзбуршко-османском рату 1788–1791. и током Првог српског устанка) били паљени и пљачкани од стране османске војске. У свом *Пуѡешесѡвију ѡо Срѡији*, Јоаким Вујић као време страдања цркава и манастира најчешће наводи „време Кочиного рата (рата Јосифа Второго)“, „рата сербског војда г. Петровића“, и „после паденија сербског војда г. Петровића“, *Ј. Вујић, нав. дело*, 33. Изузетак је податак у коме се за манастир Ћелије код Ваљева наводи да је прво био запаљен од *Немаца* а затим од и од османске војске. *Ј. Вујић, нав. дело*, 80.

⁹⁶ Исто, 96.

⁹⁷ Исто, 53.

⁹⁸ Исто, 76.

Херцеговине 1856. године, Александар Гиљфердинг је тврдио да „у Босни и сјеверозападној Херцеговини готово да нема сеоских цркава“⁹⁹ и да су већину порушили „Турци“.¹⁰⁰ Пљачкаши су из манастира често односили читаве товари црквених драгоцености.¹⁰¹ Након пропасти Првог српског устанка, библиотеку *Велике школе* у Београду такође су разграбили османски војници, а један део књига из ње су спалили или су чак њиховим листовима лепили прозоре.¹⁰²

У тим тешким временима, монаси су „от Турака бјежали, пак по гудура и пешчера књиге сакривали“.¹⁰³ Ратни догађаји су подстицали миграције монаштва, те су манастири и цркве остајали пусти на дужи период. При тим сеобама, калуђери су носили са собом читаве црквене ризнице, укључујући и богослужбене књиге.¹⁰⁴ Пример вишевековног страдања у ратним временима је манастир Гомионица у Дабробосанској митрополији. Тај манастир је страдао током Великог Бечког рата, ратова 1737–1739. и 1788–1791. године, а потом и током Првог српског устанка, о чему сведоче записи на манастирским књигама.¹⁰⁵ Сличан је и пример манастира Студенице, која је крајем 1789. у рату разорен, а поново је страдао током Првог српског устанка.¹⁰⁶

Османски војници су, палећи цркве и манастире, често задржавали књиге, да би њима касније трговали. Заплењене књиге су продавали правослачним верницима, који су их откупљивали и поново даривали храмовима. На једној књизи у цркви манастира Ћелије код Ваљева сачуван је запис који сведочи о одношењу црквених књига од стране одреда османске војс-

⁹⁹ Гиљфердингова оцена вероватно је претерано негативна слика стања цркава у Босни и Херцеговини, али јасно је да се православна црква у Босанском пашалуку налазила у тешком стању. Према истом аутору, током прве половине 19. века у Босанском пашалуку „било је једва педесетак цркава и од њих половина није ништа друго до обична дрвена шупа.“ А. Гиљфердинг, *нав. дело*, 335.

¹⁰⁰ Исто, 34.

¹⁰¹ Пример пљачке манастира Раванице сведочи да је из овог манастира однесен товар на два наест камила. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 287.

¹⁰² Љ. Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотјека 1801–1850*, 41.

¹⁰³ Ј. Вујић, *нав. дело*, 193.

¹⁰⁴ М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд, 2007, 32.

¹⁰⁵ Љ. Шево, *Манастир Гомионица*, 32–35.

¹⁰⁶ О томе сведоче записи на студеничким књигама. Године 1791. и 1792. верници су откупили књиге, *Библију*, *Јеванђеље* и *Дејаније Светијих Айосџола*, које су опљачкане у рату, и вратили их у манастир. За манастир Боговађу је 1796. откупљено *Јеванђеље* из Студенице. Мирјана Шакота, *Студеничка Ризница*, Београд, 1988, 75. Током 1810. дечански јеромонах Хаџи Захарије откупио је три студеничке књиге. Исто, 82.

ке након што су опљачкали манастир: „И Турци по сакривени у пе[ћ]ину манастира [Ћ]елија, пленили [су] сав круг к[њ]ига, и тако понели књиге. Било турско војске 10 000 хи[љ]ад[а], и понели к[њ]иге. И тако се дивно чудо е сотворило. Како [ј]е ко[њ] ко[ј]и [ј]е књиге носио, изме[ћ]у толикога во[ј]инства задео се под [ј]едно криво древо, и к[њ]иге отпале а ко[њ] очо, и ни[је] видео [ни]ко о[д] толике во[ј]ске, већ [ј]е на месец [дана] после нашли код села Па[љ]ус[а] из Врелаца христјани, и дали мо[ј]ему брату, Рувимову арх[имандриту] богова[ћ]ско[м], и га ха[џ]и Симеон[у], манастира [Ћ]елија игумену“.¹⁰⁷ Занимљив је пример једне рукописне књиге, *Тефџера манасџира Вољавча*¹⁰⁸, који је нестао када је 1789. године тај манастир спаљен. Тефтер се нашао у Сребреници, где га је од локалних муслимана откупио „благотворениј христјан Јефтан, рожденијем от мјеста Сарајева“. Касније је до тефтера дошао дотадашњи архимандрит Боговађе, а бивши игуман Вољавче, Хаџи Рувим Нешковић.¹⁰⁹ Књиге из манастира Вољавча су након пљачке откупљиване на три различита места: у Сребреници, Сарајеву и Београду.¹¹⁰ Један Требник московског издања из манастира Вољавче налази се у цркви у Босанском Броду.¹¹¹

Богослужбена књига је била добро чувана, а преписивачи су на корицама писали којем манастиру она припада.¹¹² Она је, ипак, некада била крадена¹¹³ па су црквењаци због тога често закивали корице књиге за дрвено постоље у певницама да би је сачували. Док крадљивци држе књигу код себе, говорило се да је књига „у ропству“¹¹⁴ па је треба

¹⁰⁷ Б. Маринковић, *Хаџи Рувим њре целине, њре смисла 2, зайиси са коменџарима (1791–1803)*, 57.

¹⁰⁸ Исти, *Хаџи Рувим њре целине њре смисла 1, зайиси са коменџарима (1777–1791)*, 293.

¹⁰⁹ Љ. Стојановић, *Сџари срџски зайиси и најџииси II*, запис 3650, 292.

¹¹⁰ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском џашалуку 1766–1831, уџрава Васељенске џаџириџије*, 297.

¹¹¹ М. Филиповић, *нав. дело*, *Споменик САН 99* (1951), запис бр. 44, 69.

¹¹² При позајмљивању књига договарано је њихово враћање у место којем припадају. Патријарх српски Арсеније IV је 1727. године од манастира Житомислић позајмио један *Пенџикосџар*. Том приликом, на књизи је записао договор о враћању: „и взех сију књигу от манастира да нам послужи в дњех јеје и паки манастирска да јест“. В. Богићевић *нав. дело*, 154.

¹¹³ Записи на књигама сведоче и о крађама. На *Пролоу* из манастира Степања код Ваљева забележено је: „Сеј пролог попа Крста Ћелмашевича, на 1772–го года купи га јереј Крста житељ села Ѓвозденовча и бист украден на 1788–го и пони купљен у манастир Степања при владунију верковнаго вожда сербског Георгиа Петровича на 1804.“ М. Ћоровић Љубинковић, Р. Љубинковић, *Сџеџања*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, западна Србија, 111.

¹¹⁴ У манастиру Вољавча, на *Окџоиху* штампаном у Москви, записано је 1809. године: „Заробљено у немачку крајину Турком обретох аз јеромонах Михаил [...] манастиру Тројици и паки принесох с[...] прежде бит у манастир Вољавчу.“ Р. Љубинковић, *Манасџир Вољавча*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, централна Србија, Београд, 1956, 132.

откупити.¹¹⁵ Украдена књига је нуђена и другим манастирима или појединцима на откуп.¹¹⁶ У таквим случајевима верници су се организовали, понекад и читави еснафи, да књигу откупе.¹¹⁷ Низ примера указује на то да су књиге биле откупљене из османских руку, али не и враћене у храмове одакле су узете, јер они који су их откупили можда нису знали како и где да их врате. Књиге из манастира Раче, *Молић-вослов* и *Цвешни шриод*, са записима Хаџи Мелентија Стефановића, рачанског архимандрита, дабробосански митрополит Сава Косановић је почетком осамдесетих година 19. века пронашао у црквама источне Босне, и предао их Архиви Митрополијске конзисторије у Сарајеву.¹¹⁸ Књиге на основу чијих записа се види да су припадале манастиру Рачи, налазе се и у цркви у Ломници, цркви у Тешњу, цркви у Јањи.¹¹⁹ Књиге из манастира Манасија, вероватно заплењене 1813, нашле су се 1889. у милошевачкој цркви у близини Градацца¹²⁰, док су се више књига из манастира Раваница, као и Велики Требник са записом приложника Василија Марковића из Совљака¹²¹, нашле у централној Босни, и такође биле пренете у Конзисторијалну архиву у Сарајеву.¹²² На московском Јеванђељу у цркви у Зовику записано је током Првог српског устанка да је било плењено, те га је откупио у Сарајеву Мићо Милетић и предао зворничком митрополиту Јоаникију, са жељом да се књига врати тамо одакле је узета.¹²³ Изузеци сведоче да су о књигама на овај начин бринули и припадници муслиманске вероисповести. Такав пример био је Диздар Рустем-бег из Клобука, који је књигу, опљачкану из цркве у

¹¹⁵ Б. Влајић Земљанички, *Историја Гомионице, манастира жује Земљаник са освртом на Рмањ*, Београд, 2002, 41.

¹¹⁶ Године 1808. књигу је откупио „из ропства“ Стефан Илић и даровао је Зворничкој митрополији. В. Богићевић, *нав. дело*, 155. Пример за откуп од стране више организованих хришћана налазимо и из године 1707. када је удружење сарајевских калфи откупило јеванђеље које је Манастир Свете Тројице код Пљеваља zaloжио за дуг од 1.100 гроша који није могао да плати. Исто, 158; Житељи Ваљевске и Шабачке нахије заједнички купили књигу за 150 гроша и приложили манастиру Рачи 1796. године. Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 3711, 305.

¹¹⁷ В. Богићевић, *нав. дело*, 154.

¹¹⁸ С. Косановић, *Сшаре књије*, Дабробосански источник I-4 (1887), 57–59.

¹¹⁹ М. Филиповић, *нав. дело*, запис бр. 23, 67; Исто, запис бр. 78, 79 и 80, 71.

¹²⁰ *Јеванђеље, Минеј и Служебник*. С. Косановић, *нав. дело*, Дабробосански источник III-1 (1889), 12–13.

¹²¹ *Совљак*, село у северозападној Србији.

¹²² С. Косановић, *Сшаре књије*, Дабробосански источник III-2 (1889), 27.

¹²³ М. Филиповић, *нав. дело*, запис бр. 81, 71.

Дробњацима од стране османске војске, године 1794. откупио, донео у манастир Косијерево и предао његовом игуману.¹²⁴

Пљачке манастира од стране османских војника биле су најчешће, али не и једине. И припадници неправославних хришћанских вероисповести чинили су таква дела, мада у много ређим случајевима. Када су 1812. године Французи послали експедицију на побуњене Паштровиће, тада су у манастиру Прасквици „старе књиге подерали“, тако да су „на путу од манастира до Будве распрости листови црковних књига виђали се“.¹²⁵ Постоје записи и о односу појединаца према богослужбеним предметима. Један запис сведочи о томе како је римокатолик Јаго, житељ села Шуманова, пушком пробио књигу коју је верник Лазар Савић донео из Немачке.¹²⁶

При разматрању односа према верским књигама, занимљив је и пример једне муслиманске верске књиге. Никољски архимандрит Атанасије, дошао је до књиге о пророку Мухамеду. О томе је сачуван запис који гласи: „Сију књигу житије великог пророка Мухамеда Турецкаго купи аз грешни Атанасије архимандрит манастира Никоље, ценују грош 50, обретох ју у шанцу Петроварадинском у јесте Новом Саду 1817. јунија 20-го у Ђесарији“.¹²⁷

Закључак

У периоду османске власти над словенским просторима Балкана, богослужбена књига имала је изузетан значај за правилно вршење православних црквених обреда, као и за очување верског и народног идентитета. Током 18. и 19. века на овом простору биле су у употреби књиге преписиване по манастирима, као и књиге увезене из иностранства, претежно из Русије. Продором руске штампане књиге, преписивачка делатност је смањена, а рускословенски језик потиснуо је до тада у богослужењу коришћену српскословенску редакцију. У времену од 1788. до стварања аутономне Кнежевине Србије 1830. године, на просторима који се могу описати као

¹²⁴ В. Богићевић, *нав. дело*, 156–157. Ова књига настала је у Студеници, потом се нашла у Херцеговини и након експедиције против Дробњака завршила у манастиру Косијерево, потом у манастиру Житомислић. М. Панић Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Ниш, 1988, 192.

¹²⁵ Љ. Дурковић Јакшић, *Историја српских библиотеки 1801–1850*, 42. Пример из нешто ранијег периода говори да су књиге пљачкали и припадници хабзбуршке војске. Године 1725, настојањем Хаџи Дамјана Арнаутовића, Сарајлије су вратиле јеванђеље које је 1697. цркве Светих архистратига у Сарајеву однело и продато у Јанок, а било је „занесено от Немац“. В. Богићевић, *нав. дело*, 158.

¹²⁶ Књига је дарована манастиру 1802. године за спомен покојним родитељима. Љ. Стојановић, *нав. дело*, запис 3787, 322.

¹²⁷ Исти, *Спари Српски записи и нађиписи V*, запис 9079, 290.

европска периферија Османског царства, вођен је последњи аустро-турски рат (1788–1791), а затим су избили Први и Други српски устанак. Ти догађаји су се одразили на стање православне цркве у пограничним митрополијама Васељенске патријаршије (Београдска, Ужичко-ваљевска, Зворничка, Дабробосанска), а тиме и на питање набавке, даривања и чувања богослужбених књига. Током ратних година посебан значај имао је откуп књига из руку османских војника, који су, након пљачке цркава и манастира, задржавали књиге ради продаје православним хришћанима. У мирним периодима, када су се храмови обнављали, верници су својим радом и прилозима помагали обнову, а веома важан прилог била је богослужбена књига. Осим откупа и даривања књиге, значајан верски чин било је преписивање и умножавање књига, као и поправка већ постојећих, које су биле у лошем стању. Стварањем модерне српске државе, Кнежевине Србије, настала је и државна штампарија, чиме су православним Србима књиге постале знатно приступачније. Иако тада није било тешко доћи до њих као у ранијем периоду, даривање цркава и манастира књигама остало је један од најзаступљенијих видова исказивања побожности.

PRAYER BOOK, DONATIONS AND PURCHASES IN SERBIAN LANDS UNDER THE OTTOMAN RULE 1788–1830

Summary:

In this paper we analyze the issues of acquisitions, donations and purchases of the Orthodox liturgical books in the Serbian lands under the Ottoman rule from 1788 to 1830. As a research sample the area of the Bosnian and Belgrade pashalics was taken. In the area of those two administrative units there was a region where the largest part of the operations during the last Habsburg-Ottoman war took place, and also during the First and the Second Serbian Uprising. As a consequence of those operations, the said phenomena regarding the liturgical books were more noticeable. Printed liturgical books were brought to the Serbian lands mainly from Russia, but also from Hilandar, the Holy Land, Venice, the Habsburg Monarchy and the German countries. Besides that, copying and bookbinding activities were still going on in some Serbian monastic centers. When temples were looted by the Ottoman army, the soldiers took the books with them, and later on sold them to Christians at high prices. The believers and priests searched for the books, purchased them and returned to the temples. A book was a valuable believers' contribution to a church or a monastery, especially during the peacetime restorations periods of the temples.